

Predmodernost ali postmodernost »črnograditeljskih« praks

Gledano s sociološkega vidika so »črne gradnje« paradigmatičen problem modernih družb, ki ga »formalnosistemsko« ni mogoče zadovoljivo, tj. dokončno rešiti. Problem je tako zapleten, da delni pristopi dejansko izkrivljajo podobo, celovitejši multidisciplinarni oz. interdisciplinarni pristopi pa so prav tako kot sama problematika zelo podvrženi neobvladljivi ekspanziji kompleksnosti. To tezo ni težko ponazoriti. Črnograditeljsko nezakonito neformalno prakso je dejansko mogoče sočasno napadati in braniti z zelo različnimi bolj ali manj utemeljenimi argumenti. Prav to, da problema ni mogoče brez ostanka sistemsko umestiti, pomeni, da imamo opraviti z vgrajeno nekonsistentnostjo modernih družb, v katerih ne more priti do sistemske kohabitacije neformalne, tj. predmoderne in formalne moderne prostorske prakse.

Poseganje v prostor mimo zakonitih regulacijskih mehanizmov je izrazit kazalnik predmodernosti oz. nepopolne modernizacije. V takšnih »prehodnih« oz. obmodernih (Bernik, 1989) družbenih okoliščinah je težko dosledno vzdrževati visoke standarde pravne države, npr. zagotavljanje kodificiranih in enakih možnosti poseganja v prostor. Zelo pogosto se dogaja, da »prvi melje tisti, ki prvi pride«, tj. da »pionirski nezakoniti posegi dejansko prejudicirajo namembnost nekega prostora«.¹

Črnograditeljsko nezakonito prakso je torej mogoče obravnavati na zelo veliko, tudi nasprotujočih si načinov;

a) Z ožjega *upravljaljskega vidika* je nezakonito poseganje v prostor videti predvsem kot motnja v rutinskem upravljaljskem postopku.

b) *Ekonomistom* je razširjenost črnograditeljstva lahko izhodišče za razpravljanje o (brez)vrednosti prostora (Vahčič, 1985) ali pa dokaz investitorske zadrege tistih, ki imajo »kapitalske« presežke.

c) Bolj *socialno usmerjeni* bi nedvomno lahko utemeljeno zagovarjali črnograditelje, ki so izbrali neformalno nezakonit način reševanja svojih stanovanjskih stisk (Vujović, 1981, 1985).

č) Kljub v zadnjem času deklarativno *visoki ekološki zavesti* (Toš, et al. 1993) je pri ravnanju in vrednotenju nezakonite neformalne prostorske prakse mogoče ugotoviti precej lahkoten oz. celo grob odnos do občutljivega ravnotežja med različnimi uporabi fizičnega prostora.

d) Samo po sebi se razume, da je zlasti odmeven *medijski pristop* k črnograditeljstvu. Za velik del občil je odmevnost črnograditeljske problematike najpomembnejši element, ker pač prispeva k dvigovanju naklade.

e) V tesni povezavi z odmevnostjo je nedvomno tudi *politični vidik*, ki se izraža v politični (ne)moči akterjev nezakonitih posegov v prostor.

f) Realno tezo ima tudi *zdravorazumski dvom* o upravičenosti nenadne radi-

* Mag. Drago Kos, raziskovalec na FDV.

¹ V prostoru, kjer se pojavi ena črna gradnja, je zelo verjetno, da bodo zelo hitro zrasle še nove. Prvi »črni« poseg deluje kot »kristalizacijsko jedro«, okrog katerega nastane večja koncentracija (Gantar, Kos, 1987).

kalne prekinitve že kar ustaljenega, relativno strpnega odnosa do tovrstne nezakonite prostorske prakse.²

g) Omeniti je treba tudi *skrajne zlorabe*³ te problematike, ki se kaže v bolj ali manj odkritih pobudah za posege, ki naj bi (etnično) »počistili« določen prostor.⁴

Posebej je treba omeniti »higienistične diskurze«, ki spadajo med pogoste »sle-pilne« manevre pri obravnavi nezakonite neformalne gradnje. Zanje je značilno zlasti enostransko poudarjanje zdravju škodljivih posledic črnograditeljstva. Iz zgodovine urbanizma so takšni zastavki dokaj znani. Spadajo med konstitutivne elemente modernega urbanističnega planiranja (Gantar, 1984), ki je nastajalo tudi kot reakcija na neznosne bivanjske razmere v industrijskih mestih. Prikazi alarmantnosti stanja v »nehigienskih naseljih« (Bobić/Vujović, 1981; Saveljić 1988) so pomembni predvsem zaradi tega, ker z učinkovanjem na javno mnenje dosegajo široke mobilizacijske učinke. Obravnave, ki poudarjajo zgolj pravni vidik, dosegajo učinek le pri posameznikih z »izostrenim« pravnim čutom oz. pri tistih, ki so neposredno prizadeti. Kot sem že omenil, se pogosto zgodi, da naletijo celo na solidarnostni odmev v javnosti. Pri higienističnih diskurzih pa je »ekscenčni« učinek skoraj zagotovo dosežen. Sanitarne inšpekcije torej učinkovito zamenjujejo urbanistične.

Vendar pa sanitarno merilo odpove pri t. i. nezakonitih gradnjah relativno visokega standarda, ki odstopajo od veljavnih normativov le s tem, da nastajajo na lokacijah, ki po obstoječem pravnem redu (še) niso predvidene za pozidavo. Pri nas takšna nezakonita zidava prevladuje (Bučar/Šmidovnik, 1975) in je zato s plannerskega vidika nedvomno večji problem kot pa »nehigienska zidava«. Vložena sredstva so velika, čeprav manjša kot pri zakoniti gradnji, prav tako sta tudi gospodarska in družbena moč graditeljev v mnogih primerih relativno veliki in niso redki primeri, ko znajo črnograditelji svoj družbeni položaj učinkovito uporabiti.

Nezakonite posege v prostor lahko interpretiramo tudi kot paradigmatičen primer »zgodovinskosti« procesov legalizacije. Očitno je, da določena prostorska praksa šele v določenem trenutku postane nezakonita, tj. takrat, ko se vzpostavijo (novi) (državni) mehanizmi urejanja nasproti »tradicionalnim principom, po katerih so nastajala raščena naselja skozi zgodovino« (Poženel, 1973; Valenčak, 1991). Ta trenutek se seveda ujema z nastankom prostorskega planiranja oz. s »poznavstvenjem« postopka planiranja (Gantar, 1984: 73). Očitno torej lahko nezakonito zidavo obravnavamo tudi kot posledico konflikta med tradicionalnim stavbarstvom in modernim, racionalnim načinom produkcije grajenega okolja, ki je značilen za industrijsko urbanizacijo. Tako lahko pojasnimo, zakaj so črne gradnje in druge oblike neformalne gradnje posebej značilne za t. i. družbe v razvoju, tj. za družbe, kjer se načela industrijske produkcije prostora mešajo s tradicionalnimi načini zidave.

Vsako prostorsko urejanje je potencialno »totalitarno«, tj. ima namen pokrivati celoto družbenoprostorskih procesov. Glede tega načelno ni bilo razlik med »Vzhodom in Zahodom«, celo nasprotno, regulativna mreža (trg in plan) na »Zahodu« je (bila) precej gostejša, tako da si v tem prostoru skoraj ni mogoče predstavljati takšnih ekscenčnih oblik neformalne prostorske prakse, kot so npr.

² To bi lahko dokumentiral z dolgo vrsto pisem v odprtih časopisnih rubrikah.

³ Zaradi tega seveda ni presenetljivo, da imajo prizadeti relativno širok dostop do uporabe množičnih komunikacijskih sredstev.

⁴ Ta razsežnost je bila učinkovito uporabljena tudi v predvolilni kampanji SNS.

»črne gradnje«. Regulacijska »totalitarnost« pomeni zelo podrobno določanje (Bučar/Šmidovnik, 1975; Ogorelec, 1991) načinov in vsebine prostorskih posegov. S tehničnimi, organizacijskimi, likovnimi⁵, higienističnimi in drugimi merili prostorskega urejanja sta velikokrat *posredno določena tudi način in vsebina drugih področij vsakdanjega življenja*. Zdi se celo, da v primerjavi z drugimi področji (ekonomskimi, socialnimi) oz. v primerjavi z drugimi regulacijskimi mehanizmi prostorsko planiranje v največji meri poizkuša zapolniti prostor med planibilnim in pojavnim. Se več, če je npr. pri ekonomskem planiranju popolnoma jasno, da se vloga trga ne da v celoti nadomestiti s planom, pa je prostorsko planiranje tudi v družbah s prevladujočim tržnim urejanjem na nek način »vsiljivo celostno«. Tu se ne moremo spuščati v razpravo, zakaj je tako oz. ali je takšno »totalitarno« izhodišče pri prostorskem urejanju nujno ali ne. Za to razpravo je ta teza pomembna zaradi tega, ker hočem pokazati, da se kljub precejšnjim regulacijskim prizadevanjem (Dekleva et al. 1991; Valenčak, 1991) pojavlja spontano prostorsko delovanje, ki se uspešno izogiba široko razvejanim mehanizmom regulacije.

Paradoks prostorskega planiranja je torej, da je v »teoretični« zasnovi »totalitarno«, čeprav je očitno, da praksa tega načela ne potrjuje. Zaradi tega je razumljivo, da mora biti »ideološko podprto«, tj. mora producirati določeno zavest o ekskluzivnosti svojega poslanstva (Rotar, 1985).

Zelo nazoren in praktičen primer, kako je realni domet prostorskega urejanja omejen, se ponuja že na podlagi bežnega poznavanja narave migracij vas–mesto. Popolnoma nemogoče je plansko urediti negativni stanovanjski saldo in pojavljanje nezakonitih rešitev stanovanjskega vprašanja v primerih, ko neki urbani center obkroža relativno slabo razvita regija. Mesto bo delovalo privlačno na okolico ne glede na slabe stanovanjske razmere, ki jih ponuja imigrantom, toliko bolj, kolikor je večja razlika v razvitosti med centrom in obrobjem. To nam potrjujejo predvsem južnoameriški primer, pa tudi razmere v nekdanjem jugoslovanskem prostoru lahko pojasnujemo z objektivno razliko med redkimi razvitejšimi centri in pasivnim oziroma nerazvitim obrobjem. Kot kažejo izkušnje nekaterih držav, tudi s strogo omejitvijo notranjih migracij ni mogoče dovolj omejiti privlačne moči urbanega centra. Že ta ugotovitev zadošča za sklep, da prostorsko urejanje, ki je omejeno na določeno (mestno) območje, ne more uspešno usmerjati tokov, katerih izvor je zunaj pristojnosti določene prostorske administrativne enote.

Treba pa je poudariti, da oznake »totalitarno« v povezavi s prostorskim planiranjem ne razumem dobesedno. Poudarjam zgolj implicitno težnjo, ki nedvomno obstaja in se kaže na nekaterih marginalnih področjih. Skratka, urbanistično/prostorsko urejanje se velikokrat izkaže kot zelo »neživljenjsko«, tj. v praksi velikokrat prihaja do »usodnega soočenja *neodločljivih življenjskih potreb občanov* na eni strani in *nemoči javne uprave* (poud. D. K.) na drugi« (Bučar/Šmidovnik, 1975:225). Kadar razpravljamo o konfliktu med nezakonito (črnograditeljsko) zidavo in formalnimi mehanizmi urejanja prostora, govorimo torej povsem konkretno o konfliktnem odnosu med svetom-življenja in sistemom. Dejansko je torej razprava o črnograditeljstvu paradigmatičen primer kolizije med osnovnima dihotomnima poloma, kot ju je na bolj abstraktni socialno-filozofski ravni definiral Habermas (1987/91).

Vse te in še mnoge druge vidike bi torej moral zaobseči pristop, katerega namen bi bil celovito obravnavati nezakonito prostorsko prakso. Občasni hudi

⁵ Prav predpisovanje estetskih meril je zelo problematično (Ogorelec, 1991) in najbolj »izdajalsko« odkriva »kolonizacijsko« naravo formalnega prostorskega urejanja.

zapleti, ki nedvoumno potrjujejo, da formalnosistemska ureditev ne daje ustreznih rezultatov, napeljuje na sklep, da pri tem *ne gre zgolj za tehnično vprašanje* oz. da je *tehnologija reševanja neprilagojena* naravi in obsegu pojava. Zaradi tega zaostritve nemalokrat dosežejo vrhunec v fizičnih obračunih med posamezniki in izpostavljenimi predstavniki države (inšpektorji). Skratka, ne da bi se spuščali v podrobne raziskave, lahko ugotovimo, da se pri reševanju te problematike porabi veliko energije oz. da rezultat ni premosorazmeren vloženim naporom.

Izvor tovrstnih konfliktov je torej treba iskati v osnovni strukturiranosti družbe, v kateri je mogoče opazovati sobivanje predmodernega, tj. tradicionalističnega odnosa do prostora, z modernimi in mogoče celo postmodernimi. Ta teza bi nedvomno zahtevala obsežno razpravo o naravi družb, kjer se dogaja prepletanje težko združljivega. Vendar ne bom tvegala tako obsežne digresije, poudaril bi le, da je za določitev stopnje tradicionalizma v neki družbi odnos do prostora zelo indikativen.

Predvsem je pomembna stopnja legitimnosti administrativnega formalno institucionalnega urejanja prostora. V predmodernih družbah pomeni lastništvo večinoma že tudi določanje namembnosti določenega prostora. V modernih družbah pa ima država s sistemom prostorskega urejanja možnost nekakšnega »delnega odločilnega« veta do svobodnega razpolaganja s prostorom. Zatikanje pri uveljavljanju te nadlastniške pravice je torej kazalnik *neuvečljavljenih modernih načel urejanja prostora*, med katera nedvomno spadajo zakonite restriktivne regulacijske pristojnosti države. Legitimnost pomeni, da so pristojnosti državnega urejanja sprejete tudi na zdravorazumski vsakodnevni ravni. Postmodernistične pristojnosti pa bi lahko našli v interpretaciji, ki v relativno razširjeni samoprodukciji vidi prakso, ki ustvarja »paralelne prostore« znotraj institucionalno določenih prostorskih koordinat in ki lahko celo prispevajo k zniževanju preobremenjenih regulacijskih zmogljivosti (Offe, 1990:36).

Vendar je zaradi nevarnosti, da zaidemo v preveč kompleksne razprave, v tem trenutku smotrno razpravo o črnograditeljstvu omejiti predvsem na *tehnološko vprašanje* in se vsaj začasno odreči razpravi o strukturnih vprašanjih nekonsistentnih modernih družb, ki se kaže kot prepletanje različnih nezdružljivih prostorskih praks. Dejansko je šele tedaj, ko zanemarimo to strukturno razsežnost, mogoče razpravljati bolj pragmatično.

Z modernistične pozicije je torej povsem očitno, da je stalno ponavljanje konfliktov zaradi kršitve zakonitih prostorskih postopkov problem delovanja regulacijske tehnologije. S tega vidika postane zelo nazorni grobost in nefleksibilnost uveljavljene tehnologije. »Tehnične« izboljšave ureditve poseganja v prostor so torej neizbežne.

Z nekoliko pretiravanja so dosedanje razmere približno takšne, kot če pri hudih krvnih deliktih dalj časa sploh ne bi reagirali, potem pa bi se nenadoma odločili in posegli po skrajni smrtni kazni. Odstranitev nezakonito zgrajenih objektov, tj. rušitev črnih gradenj, je dejansko »smrtna kazen«, ki bi sicer moral biti realen, vendar skrajni ukrep. Pred dejansko izvršbo bi moral upravljavec izvesti vrsto bolj prefinjenih regulacijskih posegov. Ker se to ne dogaja, je upor kršilcev prostorskih postopkov velikokrat zakonit in kot tak razumljivo deležen tudi precejšnje solidarnostne podpore v javnosti. Ta ugotovitev seveda ni nova, podobno je bilo svetovano že pred mnogimi leti: »Dilemi med črno gradnjo in zaviranjem stanovanjske gradnje potencialnih zasebnih graditeljev se je mogoče izogniti samo s *prožno teritorialno razporeditvijo zazidalnih načrtov* (poud. D. K.), v kateri bi mogla potekati gradnja na urbanistično sodoben način« (Ravbar: 1978, 32).

Podobno je mogoče nezakonito črograditeljsko zadovoljevanje stanovanjskih potreb interpretirati z analizo dosedanjega delovanja stanovanjskega sistema. Z veliko verjetnostjo lahko predpostavljamo, da je razmah individualne neformalne stanovanjske gradnje tudi neposredna posledica togega formalnega stanovanjskega sistema. Intenzivna neformalna graditeljska dejavnost je našla odgovor na neustrezno formalno institucionalno reševanje stanovanjskih potreb, kar je bila značilnost mnogih socialističnih sistemov.⁶ Neformalna in nezakonita zidava se je razrasla kot spontana posledica razhajanja med realno obstoječimi potrebami in nezmožnostjo državnoplanskega aparata, da »predela« te potrebe. Razliko med potrebami in zmožnostjo predelave lahko obravnavamo kot kazalnik strukturnega neskladja med dejanskimi družbenimi procesi in formalno regulacijsko prakso. Vendar pri tem ne gre za razhajanje med teorijo in prakso, temveč za neusklajenost dveh praks. Skratka, ekstenzivnost neformalne stanovanjske gradnje pojasnjujemo z značilnostmi formalnega sistema. Ustrezno s tem dobijo ekonomsko-socialne razsežnosti stanovanjske problematike manjši, tj. sekundarni pomen. Takšno razumevanje nezakonitega ustvarjanja grajenega prostora nam pomaga interpretirati mnoge posebnosti te dejavnosti pri nas. Če sprejmemo to interpretacijo, nam je povsem razumljiva tudi svojevrstna strpnost do tovrstnih načinov zadovoljevanja stanovanjskih potreb, ki se med drugim izraža v relativno nizkem odstotku rušitev črnih gradenj.

Kljub zelo različnim razsežnostim problematike sta verjetno na voljo le dve možni strategiji. Prva, z upravljalškega urbanističnega vidika v sedanjih razmerah verjetno edino sprejemljiva, je tehnološko modernistična. Ta predpostavlja stalno izboljševanje tehnologije urejanja posegov v prostor s končnim ciljem (totalnega) obvladovanja dogajanja. Glede na dosedanje nizko raven je seveda tu zelo veliko dela. Druga, postmodernistična strategija pa temelji na spoznanju, da je nemogoče in tudi neracionalno obvladovati celoto dogajanja. Bistveno za usmerjanje je preprečevanje škodljivih vplivov spontanega neformalnega poseganja v prostor. Pri tej strategiji bi bilo mogoče razmišljati tudi o nekakšnem *planiranju »neformalne gradnje«*, tj. praksi, ki bi lahko razbremenila regulativne zmogljivosti v določenem prostoru. Seveda ostaja odprto vprašanje, ali je sploh mogoča takšna planirana kohabitacija formalnega urejanja in neformalne prostorske prakse. Da bi lahko odgovorili na to vprašanje, pa bi bilo treba najprej sprožiti poglobljeno in neobremenjeno razpravo o tej alternativni regulacijski praksi.

Literatura:

- BERNIK, Ivan (1989): Socialistična družba kot »obmoderna« družba, Družboslovne razprave, št. 7, SSD/IDV, Ljubljana
- BUČAR, France, ŠMIDOVNIK, Janez (1975): Javna uprava in občan; FSPN-CLSDO, Ljubljana
- DEKLEVA, Jože, et al. (1990): Sistem planiranja in urejanja prostora – raziskovalno poročilo, UIRS, Ljubljana
- GANTAR, Pavel (1984): Urbanizem, družbeni konflikti, planiranje, KRT, Ljubljana
- HABERMAS, Jürgen (1987/91): The Theory of Communicative Action (I & II), Polity Press in Breacon Press, Cambridge/Oxford
- KOS / GANTAR (1987): Problemi socialne in prostorske strukture Krajevne skupnosti Rakova Jelša, FSPN, Ljubljana
- MLINAR, Zdravko (1983): Humanizacija mesta, Obzorja, Maribor
- OFFE, Claus (1990): Modernost, utopija in racionalizacija, v: ČKZ, 127, 2, Ljubljana
- OGORELEC, Breda (1991): Sistem planiranja in urejanja prostora – raziskovalno poročilo, UIRS, Ljubljana

⁶ Posebnost (jugoslovanske oz. slovenske) podvarianje je s tega vidika bila predvsem, da je bila strpna do spontanih, neformalnih odzivov na blokade v formalnem sistemu (Bučar/Šmidovnik, 1975:248; Mlinar, 1983: 74, 142).

- POŽENEL, Dare (1977): Črne gradnje; v: ČKZ, št. 19/20, Ljubljana
- ROTAR, Braco (1985): Risarji : učenjaki – ideologije v urbanizmu in arhitekturi, DE, Ljubljana
- SAVELJIČ, Branislava (1988): Beogradska favela: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd
- TOŠ, et al. (1993): Ekološke sondeže, FDV-IDV, Ljubljana
- VAHČIČ, Ales (1985): *Problem rente v stanovanjskem gospodarstvu*, diskusijski prispevek za razpravo Pomen in vloga družbene in zasebne lastnine v stanovanjskem gospodarstvu, CK ZKS, Ljubljana
- VUJOVIĆ, Sreten (1981): Nehigijenska naselja, *Sociologija*, št. 1/2, Beograd
- VUJOVIĆ, Sreten (1985): Sociološki ogled o stambenoj bedi i siromaštvu, v: Bobić, Vujović (ur.) *Krov nad glavom*; Filip Višnjić, Beograd